

A NAGY BŰNBARLANG

B. NAGY ANIKÓ

Árvai Mária – Véri Dániel:

A nagy könyvlopás

Francia könyvkiállítás a vasfüggöny mögött

Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre, 2020.

200 oldal, 7191 Ft

Röviddel egyházfővé választása előtt Monsignor Pamphilo bíboros, a majdani X. Ince 1644-ben Párizsban járva látogatást tett Daniel Dumontier portréfestő és neves könyvgyűjtő otthonában, s reverendája alá rejtve kis híján elcsente vendéglátójától Paolo Sarpi *A tridenti zsinat története* című, igen ritka, egyházi tiltólistán lévő vaskos kötetét.¹ A tolvajláson kapott pápát fullánkos történetfűzérében megörökítő Gédéon Tallemant des Réaux az epizódhoz hozzáfűzte: bocsánatos a botlás, ha a megkaparintott művet nem teszik pénzzé, hanem elolvassák.² Hogy a pápa később megszerezte-e, s ha igen, haszonnal forgatta-e a Szentszék intézményrendszerét élesen bíráló, Angliában kiadott opus valamely példányát, nem tudjuk, annyi bizonyos, hogy két évvel a kínos affér után Dumontier könyvhagyatékának egyházi vonatkozású darabjait egy titkos megbízó kérésére a jezsuiták felvásárolták, és nyilvánosan elégették.

A budapesti Múcsarnokban, a *Francia könyvkiállítás*on 1959-ben megesett nagy könyvlopás elkövetői azonban – a Szentendrei Képtárban rendezett, a történet szerzteágazó szálait felszínre hozó kiállítás³ és a nyomában összeállított tanulmánykötet tanúsága szerint – rongyosra olvasták és körbekölcsonózték

1 ■ Paolo Sarpi ellen merényletet is elkövettek, feltehetően V. Pál pápa megbízásából.

2 ■ Max Sander: Bibliomania. *Journal of Criminal Law and Criminology*, XXI. (1943), 160. old.

3 ■ Szentendrei Képtár, 2019. szeptember 20. – 2020. március 1.

4 ■ Ország Lili Bálint Endrének, 1960. február 11. In: Árvai Mária – Zsoldos Emese (szerk.): *...a világból a fényeket...* Ország Lili levelezése. Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2017. 187. old.

5 ■ Szentesi Edit: Beszélgetés Lakner Lászlóval, 1988. október 8. és 10. In: Nagy Ildikó (szerk.): *Hatvanas évek. Új törekvések a magyar képzőművészetben*. Kiállítási katalógus. Magyar Nemzeti Galéria – Képzőművészeti, Bp., 1991. 137. old. 2011-ben Fehér Dávid már „közismert” tényként hivatkozott a kötet kalandos, a Múcsarnokból Laknerig vezető útjára, vö. Fehér Dávid: *Lakner László: Varrólányok Hitler beszédét hallgatják*. Kiállítási katalógus. Szépművészeti Múzeum, Bp., 2011. 84. sz. jegyzet.

szerzeményeiket. A francia rendezők és a mögöttük álló szervezetek nem csupán szemet hunytak a lopások fölött, hanem egyenesen ösztönözték. A CIA jóvoltából évtizedeken át postán érkező, személyes érdeklődésre szabott könyvadományok – nagyobb léptékben – hasonló adakozókészségről tanúskodtak.

A két művészettörténész kurátor, Árvai Mária és Véri Dániel Ország Lili kiadatlan levelei közt lelt rá a kutatást megpendítő pár sóvárgó sorra,⁴ mely egy Max Ernst-kötetre⁵ vonatkozott, ugyanarra, amelyet Lakner László köztudottan ellopott a Múcsarnokból. Az évek során tett futó megjegyzések szála összeértek, és rövidesen kiderült, hogy az 1959 őszen mindössze két héten át megtekinthető francia könyvtárlaton kiállított képzőművészeti kiadványok zömét alapjában véve törvénytisztelő tudós- és művészjelöltek emelték el. A maradék pedig kézen-közön eltűnt a Népköztársaság útja torkolatáig kígyózó sorokban várakozó, mintegy harmincötezer látogató jóvoltából.

A hidegháborús időkben derekasan szétlopott könyvkiállítás önmagában is pompás témának ígérkezett, de Árvai és Véri ennél jóval tovább ment. Egyfelől a művészettörténeti fókuszban megjelenített, sokarcú mikrotörténet mögé nagyszabású tudásszociológiai panorámát vázolvá, topografikusan bejárták a vasfüggöny mögötti információs zárvány útvesztőit, felderítették és térképre helyezték azokat a rejtett járatokat, amelyeken át az egyetemi oktatásból és a nyilvánosságból kiszorított kortárs nyugati kultúra szeleteihez a bátrabbak néhanapján hozzáférhettek. Másfelől az azóta szakmájuk kiválóságai közé emelkedő egykori tolvajokkal készült interjúkkal az elbeszélte történelem tanúbizonyosságát állították a kötetük három nagy tanulmányában (Árvai Mária – Véri Dániel: *A tudás topográfiája*, 10–29. old.; Árvai Mária: *Rákosiné fűzőitől Honegger oratóriumáig. Fejezetek a magyarországi francia kultúrdiplomácia történetéből*, 30–45. old.; Véri Dániel: *Könyvek útja a vasfüggönyön át: franciák, magyarok és a CIA*, 46–91. old.) bemutatott szereplők, kapcsolati hálók és a szélesebb kulturális eligazodás féllégális színterei mellé. A leleményesen begyűjtött könyvek vándorlásairól szóló és a belőlük merített inspirációkra is kiterő, keresztreferenciális beszélgetések a későbbi életművek fordulatait is új fénytörésben láttatják. A kiállítás installációjában is felelevenített szabadpolcos tetthely plasztikusan jelenik meg mind a tanulmányokban, mind az interjúkban. A fondorlatos jellemzár – a malaclopó lödenek, a természetes édesanyák

gumiövével felkötött lebernyegeg, a felöltők, öröklött ejtőernyős zubbonyok, ballonok és bőrkabátok – a korszak férfiviseleti választékának sűrű atmoszféráját közvetíti. A könyveket megdézsmáló művészettörténész- és művészhallgatók – a francia szabásmintafüzetet tettestársként eltulajdonító Gábor Eszter leszámítva – valamennyien fiúk voltak, a lányoknak szánt köteteket is ők emelték el. Gábor Eszter emlékeiben nemcsak a szegényes pesti gardrób merült fel, hanem az is, ahogyan a hagyományos lányokból álló művészettörténész évfolyamokban a fiúk megjelenése gyorsan átrendezte a rangsorokat: a lányok libák, a fiúk pedig menők lettek. A középkorász Gervers Molnár Vera volt az egyetlen, akit „még a fiúk is száz százalékgig emberszámba vettek” (94–96. old.). A beszédmód élesen rávilágít a tudományos világnak a társadalmi nemekkel kapcsolatos, nemzedékeken átívelő képzeteire – és további kutatásra vár.

A szerzők a magyar–francia kulturális diplomácia ötvenes évekbeli, viszontagságos esemény- és intézménytörténetébe ágyazták az ellopott könyvek krónikáját. A lába kélt tárlat esetét a korszakról való ismereteink egyik jelentékeny forrásává tágítva, feltárták az inséges szellemi kínálat idején induló nemzedékek sóvárgásait, elemi nélkülözéseit és a tudásvágy kielégítésének veszélyes módjait.

Előhívtak néhány szereplőt azok közül, akik forrásokhoz segítettek őket, így Molnár Évát, a Fészek Művészklub legendás könyvtárosát és Kondor Imre filozófust, a Budapesti Műszaki Egyetem könyvtárának igazgatóját. Kondor a kiállítás idején egyébként már csak szakozó volt a Pedagógiai Könyvtárban, miután 1956-ban, jó érzéssel éppen november 4-én, egy rögvést be is zúzott újságcikkben megbélyegezte a Rákosi-kurzus oktatáspolitikáját, és ezért fegyelmivel elbocsátottak.⁶

A horizonton karakteresen jelent meg és nyert újabb árnyalatokat a hidegháborús években légüres térbe kerülő Francia Intézet arculatát meghatározó, a magyar szellemi életben jártas, sokakkal bensőséges barátságokat is ápoló Guy Pierre Turbet-Delof,⁷ aki 1959 őszén már nem szolgált Budapesten, s akitnek alakját Árvai Mária korábbi kutatásai alapján a Barta Lajos szobrász és az őt körülvevő politikai és művészetpolitikai viszonyok konfliktusait feldolgozó kiállításon és kiállítási katalógusban is körvonalazta.⁸ Mivel mind a nyugati országok követségeinek és kulturális képviselőiteinek közvetítő tevékenysége, mind pedig a rendszerszintű információs zárlatok fortélyos kijátszásának koreográfiai szoros titkosszolgálati megfigyelés alatt folytak, Árvai Mária és Véri Dániel nagymértékben támaszkodhatott az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött, forráskritikával interpretált dokumentumokra. A kötet egészének módszertanát példázza Barta Lajos már-már kámeaszereplőkénti megidézése, akit a szerzők egy belső tükörtörténet foglalatában, a köré fonódó titkosszolgálati manőverek és két, közvetlenül Turbet-Delofhoz köthető, a levert forradalomra

rezonáló plasztikája metszetében jelenítenek meg⁹ (42–44. old.). Úgy tűnik, a könyvkiállítás megrendezéséhez vezető egyezkedések során a magyar fél megkerülhetetlen feltételül szabta az 1956-os eseményekbe tevékenyen bevonódott, halmazati kézirat- és embercsempészetben „lefeketedett” Turbet-Delof haladéktalan visszarendelését.

FRANCIA KÖNYVTÁRLATOK A HÁBORÚ UTÁN

Francia könyvkiállítást a háború előtt többször rendeztek Magyarországon, 1945 után pedig nyomban többet is, mivel a kultusztráca a Nemzeti Parasztpárt képviselőjében vezető Keresztury Dezső és környezete minden lehetséges módon bátorította a háborús években megroppant francia orientáció felélénkítését. Könyvlopásokról nincs hír ezekben az években. 1946 júniusában az Egyetemi Könyvtár aulájában nyílt egy kisebb tárlat (az olvasóterem üvegmenhelye a bombázásokban beszakadt, így még nem fogadott olvasókat), ahol a sajtótudósítások szerint csak háború utáni kiadványok szerepeltek.¹⁰ A zárás után az Alliance Française a szakkönyveket a francia kormány ajándékként szétosztotta a tudományos intézetek között, a szépirodalmi munkák az akkor még csak alakulófélben lévő Francia Intézet könyvtárába kerültek.

1947 decemberében páros kiállítás nyílt: a Nemzeti Múzeumban a *Francia könyvkiállítás: A szép francia könyv, Magyar–francia kapcsolatok, egy Szende Pál utcai lakásban* pár hónapja megalakult Francia Intézetben pedig a Francia–Magyar Kereskedelmi Kamarával közösen rendezett folyóirat-bemutató. Kurátora az intézet sajtófelelőse, az 1924 óta Buda-

6 ■ *Magyar Nemzet*, 1956. november 4., 5. old.

7 ■ Guy Pierre Turbet-Delof (1922–2008) 1947-től 1958-ig élt Magyarországon, tanított az Eötvös Kollégiumban, majd a budapesti Francia Intézet igazgatójaként, egyúttal a budapesti francia követség kulturális attaséjaként dolgozott.

8 ■ Árvai Mária – Leposa Zsóka – Ulrich Winkler: *Túlélési stratégiák*. A Kiscelli Múzeum – Fővárosi Képtár és a kölni Martin Lantsch-Nötzel Alapítvány közös kiállítása és katalógusa, 2019.

9 ■ *Tavaszi és Johanna a máglyán* (1958), *Félelem és Hajladó* (1957).

10 ■ *Szabad Nép*, 1946. június 14., 4. old.

11 ■ François Gachot (1901–1986) író, műfordító, művészetkritikus. Az 1920–1930-as években francia nyelvi lektor a Képzőművészeti Főiskolán, a háború előtt és után a francia–magyar kapcsolatok közvetítője. A Rajk-per kapcsán, mint Justus Pál vádlott személyes jó barátját, 1949. október 1-jén a magyar kormány azonnali hatállyal kiutasította. Vö. Földi Eszter: François Gachot műkritikusi tevékenysége Magyarországon (1924–1949). In: *Fejezetek a magyar művészetkritikából*. Szerk. András Gábor, Tatai Erzsébet, Zwickl András. Műkritikusok Nemzetközi Szövetsége Magyar Tagozata; Mester Nyomda, Bp., 2002. (AICA-füzetek, 1.) 28–38. old.

12 ■ A *Szabad Nép* a kiállítást igen szegényesnek tartotta, amely „nem egészen méltó ahhoz a szellemhez, amelyet képvisel”. *Szabad Nép*, 1947. december 21., 7. old.

13 ■ Szeptember első heteiben négy alkalommal szovjet távol-sági bombázó repülők lőtték a fővárost.

14 ■ Molnos Lipót: Magyar könyvkiállítás a párizsi Bibliothèque Nationale-ban, *Magyar Könyvszemle*, 1943. 2. sz. 195–196. old.

15 ■ *Francia könyvkiállítás: A szép francia könyv, Magyar–francia kapcsolatok*. Nemzeti Múzeum. Bevezető: Tolnai Gábor.

pesten élő, a francia kulturális jelenlét intézményesülésében komoly érdemeket szerző François Gachot volt.¹¹ A több mint négyszáz folyóiratot felvonultató kollekciónak a magyar tudományos folyóirat-előfizetésekhez kívánt segítséget nyújtani, s mivel a francia–magyar kulturális egyezményt előkészítő tárgyalásokon addigra jóváhagyták a Francia Bank kínálta hitelszolgáltatásokat, a következő hetekben valóban számottevően megnőtt a tudományos lapokra előfizetők száma.

A Nemzeti Múzeumban ugyanekkor a Magyar Bibliophil Társaság és az Alliance Française együttműködésében rendezett tárlat a magyar művelődés többszázados francia kötődéseit mutatta be.¹² Előkészítése még Fitz József nevéhez fűződött, de 1942 szeptemberében a kormányzat, a légitámadásokra hivatkozva megtiltotta mindenféle kiállítást az Országos Széchényi Könyvtárban, s a már begyűjtött könyveket bombabiztos helyre szállíttatta.¹³ Miközben június közepén Párizs elesett, a Bibliothèque nationale előcsarnokában egész nyáron át nyitva tartott a magyar állam és a Magyar Tudományos Akadémia adományaiból összeállított, francia vonatkozású könyvkiállítás.¹⁴ Az Országos Széchényi Könyvtár eléről 1945-ben elmozdított Fitz József neve végül nem szerepelhetett az új főigazgató, Tolnai Gábor jegyezte 1947-es katalógusban.¹⁵

A két kiállításról a *Magyar Könyvszemle* következő számába szánt ismertetések már nem jelenhettek meg, mert a folyóirat kiadását felfüggesztették, a megírt szövegek csak tördelt korrektúrában maradtak fenn.¹⁶ Ezekből és az egyik rendező, Hubay Ilona beszámolójából¹⁷ ismerjük a kettős francia könyvkiállításon szereplő képzőművészek névsorát, és azt,

hogy a kortárs művészetet mindössze a *fauve*-kötődésű Maurice de Vlaminck 1926-os munkái képviselték. A nácikkal látványosan kollaboráló, Picassót és a kubizmust 1942-ben durván megtámadó Vlaminck szerepeltetését nehéz mire vélni, annál is inkább, mert a művész a háború után kiszorult a nyilvánosságból.¹⁸

A válogatás kiemelt figyelmet szentelt a kiváló francia nyomdatechnika bemutatásának, amely sokakat megigézett az ostrom után lassan könyvekre is gondoló budapestiek körében. Akik látták a kiállítást – írta Manninger Olga –, még emlékeznek „Berry herceg kalendáriumának az eredeti szépséget teljesen visszaadó reprodukciójára vagy a francia katedrálisok színes üveglakairól szóló könyvre”.¹⁹ A kiállítás a Bibliophil Társaság létének utolsó nyoma volt. A tudományos és kulturális egyesületekhez hasonlóan a bibliofília intézményes keretei és szervezeti formái rövidesen ellehetetlenültek, a társaság 1949 februárjában jogi értelemben önként, valójában politikai nyomásra feloszlatta magát. Az év tavaszán a *Musée national d'Art moderne* még fogadta a XX. századi magyar művészetet, köztük a Csontváry tíz festményét bemutató kiállítást, de a Rajk-pert, Gachot kiutasítását és más barátságtalan lépéseket követően a magyar–francia kulturális egyezmény aláírása végképp lekerült a napirendről, a budapesti Francia Intézet mozgásteret beszűkült. A *Francia hetek* keretében szervezett utolsó könyvkiállítás hatósági betiltása (1949) után a könyvprogramok megszakadtak, és tíz évnek kellett elteltie, mire a Múcsarnokban a jelen kötet tárgyát adó rendezvényre sor kerülhetett.

A FRANCIA KÖNYVKIÁLLÍTÁSOK NÉLKÜL TELT DEKÁD

A kiállítást és a kötetet megalapozó kutatás innen vette föl a szálakat, és az 1950-es évtizedre fókuszálva tárta fel azokat az információs apály idején szórványosan zajló, elsősorban képzőművészeti jellegű magyar–francia kapcsolódásokat, amelyek végül elvezettek a múcsarnokbeli kiállításához. Az államközi kapcsolatok visszaesése ellenére a két kultúra e tíz évben is szűkös, de más nyugati országokhoz mérten jól karbantartott intézményes kapcsolatokat ápolt. A hidegháború árnyékában működő, elsődlegesen kommunista kötődésű francia szervezetek jóvoltából rendezett irodalmi és képzőművészeti eseményeket összegezve Véri Dániel az ideológiai rokonságon túl az absztrakció, illetve a modernizmus formanyelvének közös elutasításával magyarázta a Louis Aragon által befolyásolt *Maison de la pensée française* és a francia közegben marginális, a látványelv kizárólagosságát képviselő *Salon Populiste* fogadókészségét a Magyarországról ajánlott és itthon is rendre vizionzott kiállítások, művészeti programok iránt. A *Salon Populiste* csereprogramja révén került sor például öt magyar festő – Breznay József, Gánóczy Mária, Iván Szilárd, Mácsai István és Scholz Erik²⁰ – több hónapos franciaországi tanulmányútjára

Szerk. Szentkúty Pál, Hubay Ilona, Hajdú Péter. Bp., 1947. 3–25. old.

16 ■ Monok István: A Magyar Könyvszemle meg nem jelenített évfolyama 1947-ből. *Magyar Könyvszemle*, 2001. 489–494. old. A tördelt korrektúrák: Molnos Lipót: Francia könyvkiállítás a Nemzeti Múzeumban, 257–260. old., Manninger Olga: Francia folyóirat kiállítás Budapesten, 260–262. old. http://epa.oszk.hu/00000/00021/00389/pdf/mkszle_1947korr_257-260.pdf http://epa.oszk.hu/00000/00021/00389/pdf/mkszle_1947korr_260-262.pdf

17 ■ Hubay Ilona: Francia könyvkiállítás. *Magyar Művészet*, 1948. január 1., 104–105. old.

18 ■ A fiatalabb korában még Alfred Dreyfus mellett kiálló, antifasiszta Maurice de Vlaminck (1876–1958) 1939 után a kulturális szféra vezető náci kollaboránsai közé tartozott. 1941 októberében Joseph Goebbels meghívására, egy festőkből és szobrászokból álló küldöttség tagjaként nagy sajtófigyelemmel övezett németországi körutazáson vett részt, és több alkalommal tett hitet a nemzetiszocialista praxis mellett. 1942 nyarán Picassót egyebek mellett halott embernek, szörnyetegnek nevezve így fogalmazott: a kubizmus „kollektív aberráció, szellemi perverzitás, fedezethiány, amoralitás, oly messze a festészettől, mint a pederasztia a szerelemtől”. *Opinions libres sur la peinture. Comoedia*, 1942. június 6. Vö. Frederic Spotts: *The Shameful Peace. How French Artists and Intellectuals Survived the Nazi Occupation*. Yale University Press, New Haven – London, 2008. 153–179. old.

19 ■ Manninger: Francia folyóirat kiállítás..., 262. old.

20 ■ Breznay József (1916–2012), Gánóczy Mária (1927–), Iván Szilárd (1912–1988), Mácsai István (1922–2005) és Scholz Erik (1926–1995)

1957-ben, amely nem feltétlenül a következő évben, a Kulturális Kapcsolatok Intézete Dorottya utcai kiállítótermében bemutatott, *Párizsi képek* című kiállításuk miatt maradt fenn máig az emlékezetünkben (51. old. 23. jegyzet), hanem mert közülük ketten is – Gánóczy Mária és Mácsai István – filmezték az útjukat. Az akkor forgatott anyagok utóéletének tanulmányozása során seregnyi lappangó mozzanat tárult fel: nemcsak ötük titkokkal átszótt viszonyairól, gender-aspektusairól és privát ízléséről, hanem az állambiztonsági hatóságok már említett, aligha túlbecsülhető művészetszervező szerepéről is. Gánóczy Mária évtizedeken át készített filmjeit 2016-ban Forgács Péter médiaművész dolgozta föl és fűzte át az oeuvre kontextusaiba,²¹ Mácsai István filmes hagyatékának számbavétele pedig jelenleg is zajlik. A párizsi napokban felvett szekvenciákon festőbarátok és családtagjaik járják a várost és a múzeumokat, nem sejtve, hogy az együttlét minden egyes pillanatára éber titkosszolgálati tekintetek vetülnek, mi több, magát az utazást is az ügyosztály sugalmazta.

„Ennek alapján – mivel erre reális lehetőségünk volt – annak érdekében, hogy Gánóczy és Breznay²² párizsi kapcsolatait, ezek jellegét felderíthessük, illetve eldönthessük azt, hogy Breznay személyének további feldolgozás alatt tartása indokolt-e, ügynökünket múlt év szeptember első felében tanulmányútra Párizsba utaztattuk. Ezt elősegítette az a tény, hogy Breznay ugyanebben az időben szintén Párizsban tartózkodott. Ügynökünk, aki kb. két és fél hónapot töltött Párizsban, hazaérkezése után részletes jelentést tett.”²³

Bár egy budapesti és egy párizsi könyvkiállítás-csere ötlete már 1956 elején, a szovjet olvadás folyamányaként felmerült, ezen a tavaszon előbb a szovjet-francia kiállításokat rendezték meg, a keleti blokk országai csak ezután kerültek sorra. A kötetben csak érintőlegesen említett moszkvai francia könyvkiállítást a két állam „baráti légkörben tartott” kormánysszintű tanácskozásainak keretében a Szovjetunió Szépművészeti Akadémiájának terméiben rendezték, a magyar tudósítások is elsősorban a magas szintű protokollt emelték ki. A tárlók egy része nyitott volt, a könyveket kézbe lehetett venni, köztük Henri Cartier-Bresson Szovjetunióban készített fotóalbumát és a hírek szerint nagy feltűnést keltő,²⁴ a Szergej Gyagilev-társulat színházi díszleteit és jelmezeit egybegyűjtő mutató kötetet. Közvetlenül a forradalom előtti napokban a budapesti Múcsarnokban is volt egy képzőművészeti könyveket és reprodukciókat bemutató nemzetközi könyvkiállítás. Bár katalógus²⁵ is készült hozzá, nem sok vizet zavart, részben mert egy szakemberek részvételével zajló Papír- és Nyomdaipari Konferencia²⁶ keveseket lázba hozó mellékrendezvénye volt, részben mert az utcai események elsodorták a látogatókat. A modern művészetet egy kis Picasso-grafikakötet,²⁷ egy XX.

századi itáliai rajzokat tartalmazó, Münchenben összeállított válogatás²⁸ és Georges Duthuit *Les Fauves*²⁹ című könyve képviselte. Mind a szovjet, mind a magyar képzőművészeti oktatásban a fauvek voltak a modernitás utolsó, vizuálisan hozzáférhető képviselői.

Az 1956-os szovjet beavatkozás és a forradalom utáni megtorlások befagyasztották Magyarországot nemzetközi kapcsolatait, így a franciákkal folytatott dialógust is. Az enyhülést a szovjet-amerikai diplomácia óvatos gesztusai készítették elő. Valószínűleg ekkortájt kezdődött a Véri Dániel által „könyvlopások évadának” nevezett időszak, amikor a vasfüggöny mögötti országokban rendezett könyvkiállításokon elszabadult a tolvajlás. Nyilvánvalóan a könyvek nem pusztán tárgyi valójukat, hanem önmagukon túl a „Nyugat” – Véri megfogalmazásában „egy ismeretlen, egyúttal az utazási lehetőségek hiánya miatt elérhetetlen világ fizikai birtokbavételének esélyét” (86. old.) – s a belőlük kiszűrhető információk tárházát jelentették a merészebbek számára.

Közvetlenül a múcsarnokbeli tárlat előtt, 1959 nyarán parádés amerikai rendezvénysorozat³⁰ kezdődött Moszkvában, a Szokolnyiki parkban, melynek nemzeti önreprezentációs léptékére (egyben a fogadó állapotokra) utal, hogy az első egyeztető tárgyaláson az amerikaiak kétszáz korszerűen berendezett nyilvános vécé és vízelde telepítésével kívánták előkészíteni a terepet.³¹

A hatalmas könyves szekcióban – az üveg mögé zárt bibliofil köteteket leszámítva – szabadpalcokon sorakozott a mintegy tízezer, másod- és harmadpéldányokban is rendelkezésre álló könyv és folyóirat. A tér – a forgatókönyv szerint – egy zsúfolt amerikai

21 ■ Forgács Péter: *Festői korszakok. Gánóczy Mária festő és filmes élete*, 2016.

22 ■ Breznay József Gánóczy Mária férje volt.

23 ■ ÁBTL – 3.1.2-M 3. Munkadosszié, Kelemen Gábor fedőnévű ügynök jelentésének értékelése, 1958. január 29.

24 ■ *Új Világ*, a Magyar–Szovjet Baráti Társaság lapja, 1956. május 24.

25 ■ *Művészeti könyv- és reprodukciókiállítás*. Múcsarnok, 1956. Rendezte: Kálmán Mária és Szántó Tibor. A bevezetőt írta: Nemes Béla.

26 ■ Nemzetközi Papír- és Nyomdaipari Konferencia, 1956. október 18–23.

27 ■ Bernhard Geiser: *L'oeuvre gravé de Picasso*. Editions Clairefontaine, Lausanne, 1955.

28 ■ Bernhard Degenhart: *Italienische Zeichner der Gegenwart*. Verlag Gebr. Mann, Berlin, 1956.

29 ■ Georges Duthuit: *Les Fauves*. Genf, 1949.

30 ■ *American National Exhibition*. Moszkva, 1959. július 25. – szeptember 4.

31 ■ Az ajánlatot a szovjet fél visszautasította, vö. Walter L. Hixson: *Parting the Curtain. Propaganda, Culture and the Cold War 1945–1961*. St. Martin's Press, New York, 1998. 2448–2449. old.

32 ■ Gretchen Simms: *The 1959 American National Exhibition in Moscow and the Soviet Artistic Reaction to the Abstract Art*. Doktori disszertáció, Universität Wien, 2007. 107. old., 267. jegyzet.

33 ■ Vö. Simms: *The 1959 American National Exhibition*, továbbá Susan E. Reid: *Who Will Beat Whom? Soviet Popular Reception of the American National Exhibition in Moscow, 1959. Explorations in Russian and Eurasian History*, 9. (2008),

könyvesboltot idézett, ahol „a gondolatok szabadon és lendületesen áramlanak”, és ahol „a könyvekben megtestesülő sokoldalú nézetek széles választéka áll rendelkezésre”.³² E széles választék azért hamarosan megfoghatkozott, mert a szovjet hatóságok még a megnyitó előtt leparancsoltak a polcokról pár tucat gyanúba fogott kötetet, a látogatók pedig már az első napokon százával vitték haza őket, amint a kiállítás más részlegeiből elemelt súlyos áru- és divatkatalógusokat és egyéb, voltaképp nekik szánt efemer tárgyakat is. Míg a Múcsarnokban sajnos nem őrizték meg a kiállítás vendégkönyvét (56. old., 22. jegyzet), a Szokolnyiki parkban fennmaradtak a nézői észrevételeket tartalmazó kötetek, amelyek így – a moszkvaiakat kalauzoló amerikai munkatársakkal folytatott beszélgetésekkel és a szovjet levéltárak elérhető irataival egybevetve – támpontokat nyújtottak az eseménysorozat recepciójának kutatásához.³³

A vizezhelyiségeknek a későbbiekben is kitüntetett szerep jutott, mert ezen a kiállításon zajlott a hidegháború diplomáciatörténetének egyik legfurcsább retorikai konfrontációja, az ún. „konyhai csörite” Nixon alelnök és Hruscsov első titkár között, az amerikai konyhakultúrát és a nőket segítő háztartási eszközöket bemutató együttes megtekintésekor, egy Whirlpool „csodamosogatógép” apropóján. Két világrend, két vitakultúra, két indulatkezelési gyakorlat ütközött össze szó szerint egy konyhai mosogató fölött.³⁴ A gőz egy alkalommal a képzőművészeti tárlaton is felcsapott, amikor a már amúgy is bosszús, az absztrakt alkotások láttán perverzítő kiáltó Hruscsov John Marin *Mozgás – Tenger és Ég* című, 1946-os vásznát keresetlenül vizelettócsának nevezte.³⁵ Egyébként az Egyesült Államok részéről

sem ment simán az absztrakció formanyelvét képviselő irányzatok utaztatása. Az amerikai kortárs művészet moszkvai prezentációjának előkészítése során ádáz kompetenciaharcok dúltak a moderneket túlságosan preferáló zsűri és a modern művészek közt kommunistákat szimatoló konzervatív hatalmi csoportok között. A műtárgyszállítmány már úton volt Moszkvába, de Ben Shahn³⁶ – akinek egy albumát Gyémánt László pár héttel később, Lakner László sugalmazására majd szemérmetlenül ellopja a Múcsarnokból – Jack Levine és Philip Evergood társaságában kongresszusi bizottság elé citálták, ahol a „társadalmi székszisükről” és „kommunista kötődéseikről” kellett volna színt vallaniuk, amit ők, alkotmányos jogaikra hivatkozva megtagadtak.³⁷ A zsűri ellenállt a kongresszusi nyomásnak, míg végül Eisenhower elnök békéltetésül személyesen állított össze külön kabinetet az ő ízlésének is megfelelő, első világháború előtti – így hidegháborús szempontból ártalmatlan – alkotásokból.³⁸ A Szokolnyiki parkban bemutatott amerikai képzőművészek közül – bár a francia könyvkiállításon értelemszerűen nem szerepeltek – Robert Motherwell és Jackson Pollock neve merült föl többször is a magyar könyvlopók emlékeiben. A Pollock-albumok felbukkanása az Idegennyelvű Könyvesboltban (Gyémánt László emlékei, 104. old.), az Orvostörténeti Könyvtárban (Passuth Krisztina emlékei, 165. old.), vagy a Szabó Ervin Könyvtárban (Tót Endre emlékei, 185. old.) hozzájárult az *informel* gondolata itthoni körvonalázódásához.

ÉTELT, KÖNYVET SZABAD

Amint Gédéon Tallemant des Réaux érveléséből és a könyvlopást tárgyaló történeti irodalomból³⁹ kitűnik, az olvasás vágyától vezérelt tolvajlást hagyományosan nem a bűn, hanem a bibliománia tárgykörébe utalják. A notórius könyvtolvajokról szóló történeti munkák külön tárgyalják a kriminalisztikai eseteket és a tudásszombjából fakadó stikliket. A sémák mélyén az étel és a tudás egymásra vetítésének zsidó-keresztény koncepciója húzódik. A Példabeszédek Könyve 7,30 az éhségből elkövetett lopást nem „oly nagy véteteknek”, „nem nagy bűnnek” mondja, és ezt az éhséget a különböző fordítások hol szűkebben – testi ínségként –, hol tágabban – lelki, szellemi nélkülözésként – értelmezik.⁴⁰ Az eredeti héber *nephesh* kifejezés az éhkoppnál vitathatatlanul jóval komplexebb fogalmat takar.⁴¹

Mindazonáltal, amikor Marosi Ernő, bizonyos szarkazmussal, „istentől elrugaskodott módnak” nevezte, s ekképpen a tudás birtoklásának faustimefisztói tradíciójába kötötte a könyvek „halált megvetően bátor” elorzását, nem a tágabb értelmezésre gondolt. A könyvlopás megengedő interpretációi a negyvenes–ötvenes években a francia egzisztencialista köröket is, majd a hatvanas–hetvenes években az angolszász újbóloldal performatív irányzatait is átha-

4. szám, 855–904. old. és John R. Thomas: *Report on Service with the American Exhibition in Moscow*. Rand Corporation, California, 1960. 03.15.

34 ■ A párbeszéd pontos leírata: Andrew Wulf: *Moscow '59. The Sokolniki Summit Revisited*. University of Southern California – Figueroa Press, Los Angeles, 2010. 24–25. old.

35 ■ Kevin D. Bardin: *The American National Exhibition and Kitchen Debates: How the World's Superpowers Portrayed the Events of the Summer of 1959 to Meet National Needs*. Gettysburg College, Gettysburg, 2015. 12. old. 44. jegyzet.

36 ■ Ben Shahn (1898–1969), litván származású amerikai művész. Moszkvában a *Parabola* című, 1958-as képe függött. A budapesti könyvkiállításon francia tematikájú műveivel szerepelt.

37 ■ Marilyn S. Kushner: Exhibiting Art at the American National Exhibition in Moscow, 1959. Domestic Politics and Cultural Diplomacy. *Journal of Cold War Studies*, 4 (2002), 1. szám, 11–14. old.

38 ■ Uo. 6–26. old.

39 ■ A könyvlopásról vallott nézetek egyik legironikusabb összefoglalását a könyvtártörténész Lawrence S. Thompson írta meg 1944-ben: *Notes on Bibliokleptomania*. The New York Public Library, New York, 1944.

40 ■ Az Ó- és Újszövetségi Szentírás a Vulgata szerint, figyelemmel az eredeti szövegre, Káldi György fordítása nyomán. Szent István Társulat, Bp., 1915. Az angol bibliafordítások is ezeket az értelmezési lehetőségeket tükrözik.

41 ■ Thass-Thienemann Tivadar: *A nyelv interpretációja. II. A nyelv tudat alatti jelentése* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához, 216). Kiegészítések, Tinta, Bp., 2016. 233–234. old.

tották. A 1940-es években sorozatos könyvtolvajlás miatt bebörtönzött, szabadulása után könyvesbolti eladónak álló Jean Genet az őt felkaroló Cocteau és Sartre szemében romantikus komédiás és mártír volt,⁴² Tony Judt szavaival: „a társaság kedvenc tolvaja”.⁴³ Jerry Rubin a bolti lopást a kapitalizmus elleni lázadás törvényes eszközének tekintette, Abbie Hoffmann *Lopd el ezt a könyvet* című⁴⁴ akcionista életvezetési tanácsadóját pedig a könyvesboltok a középkori kódexek módjára leláncolták, hogy az olvasók szaván ne foghassák a szerzőt és kiadóját. A polgári társadalmi környezetben az ilyen jellegű szubverzív aktusok – Aleida és Jan Assmann⁴⁵ kifejezésével élve – „lopakodó” kulturális horizontváltást jeleztek.

S bár a budapesti könyvlopás idején, a nyílt, három évvel korábban tankokkal is érvényesített kényszerek szabályozta magyar társadalmi környezetben a rendszerkritikai gesztusok, köztük az információ megszerzésének módzatai – Árvai Mária és Véri Dániel munkájából is kitetszőn – más alakzatokat öltöttek, a lopakodó változások kontúrjai idővel itt is megjelentek a horizonton.

A DIZÁJN

A nyugati és a kelet-európai nyomdapari termékek minősége között a negyvenes években is már panaszolt technológiai szakadék a következő évtizedekben tovább mélyült, a csüggesztően fakó hazai vizuális kultúra *A Nagy könyvlopás*ban is visszatérő, több megközelítésben tárgyalt momentum. A szentendrei kiállításon a környezetből kiveszett kolorit hiányát egy nagyméretű, a kötetben enteriőr-képként közölt falí installáció jelenítette meg, amelyen az ötvenes évek művészeti folyóiratainak idővel kiszínesedő címlapjai sorakoztak, a belívek azonban kivétel nélkül fekete-fehérek (15. old.). Kovásznai György egykori, a Képzőművészeti Főiskola szellemére, tágabb értelemben az egész kopott kelet-európai szürkületre utaló *bon mot*-ját (12. old.) Urbin Ágnes animációja, a *Fényre szürkülő alma* idézte meg, ez sajnos nem kerülhetett be a könyvbe. A kortársakat ámulatba ejtette a Múcsarnokban kiállított francia képzőművészeti albumok színvilága, amely igen távol volt a magyar nyomdai lehetőségektől és a színehagyott környezeti palettától. Az interjúkban majd mindenki szót ejtett a színeken alapuló szakmák színektől megfosztott művelésének nyomorúságáról, az ellopott vagy megkívánt kötetek, különösen a Skira kiadványok reprodukcióinak kiegyenlített színharmoniajáról, s a könyvek megigéző érzéki tapasztalatáról. Pernecky Géza többször is felemlgette a sokáig nélkülözött, s majd csak 1970-es disszidálásakor megtapasztalt tónusok sokkját és az intenzív kék szín fájó kelet-európai hiányát.⁴⁶

Az Erdélyi Sarolta Ágnes tervezte, elegáns formátumú, piros (bár nagyon apró) jegyzetekkel és kék képfeliratokkal nyomott, pirossal élfestett *A Nagy könyvlopás* vizuális utalásrendszere egyszerűen idézi

meg ezeket a deficiteket, és nyújt a korszak legjobb színvonalán korrekciós élményt a szereplőknek és az olvasóknak. A külső pauszborító kivágatai első látásra a Múcsarnok foghíjas polcaira utalnak, inverz módon azonban a szürke keretelésű vakablakokban a közösségtől megvont könyvek hiánya sötétlik. A sérülékeny pauszkötés további meglepetéseket tartogat, amikor az óhatatlanul egyre több helyen felszakadó hasadékokon átút a belső borító, és a használatban feltáru a bizonyos, oly sokat emlegetett kék – Pernecky Gézáék sóvárgott kékje.⁴⁷ □

42 ■ Jean-Paul Sartre: *Saint Genet, comédien et martyr*. Gallimard, Paris, 1952.

43 ■ Tony Judt: *Their Favorite Thief*. *New York Review of Books*, 1993. október 21.

44 ■ Abbie Hoffman: *Steal This Book*. Pirate Editions / Grove Press, New York, 1970–1971.

45 ■ Aleida és Jan Assmann: *Kánon és cenzúra*. Ford. V. Horváth Károly. In: Rohonyi Zoltán (vál., szerk. és előszó): *Irodalmi kánon és kanonizáció*. Osiris – Láthatatlan Kollégium, Bp., 2001. 87–107. old.

46 ■ „A kék színt a népboltok képviselték. [...] Egy beütött, fakó, palaszínű kék. Annál erősebbet nem tudtak csinálni. Sötétebbet igen, de erősebb kéket nem.” (181. old.)

47 ■ A könyv elnyerte a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése *Szép Magyar Könyv 2020* díját a múzeumi művészeti könyvek kategóriában.